

א. מ. הרמן

אוצר המעשיות של מרדכי בן-יחזקאל

בשולי ספר המעשיות, כששה כרכים, הוצאת "דביר"

סיפורי מעשיות משכו מאז ומתמיד את לב העם. בדומה למשלים ולאגדות אף הם תחילתם תורה שבעל פה וסופם העלאה על הכתב, כדי שישארו לדורות. מספרי המעשיות על פה השפיעו על שומעיהם בצלילי קולם, במצמוצי עיניהם ובתנועות ידיהם. סממנים מובהקים של שחקנים ומגידיים, שאין להם מקום במעשיות שבכתב. ומעלתם של סיפורי מעשיות שבכתב, שאדם יכול לקרוא ולחזור ולקרוא בהם. והמעשיות עצמן "הן אוצר בלום של רוח האומה, שרידי אמונות ודעות בנות תקופות שונות, שנתגבשו בסיפורי-עם; קטעי חיים של הציבור והיחיד, שנשמתם מצאה לה את תיקונה זמן רב בפה, בשיחות הבריות, ואחרי כן נגנוה לדורות בכתב (מתוך הקדמת המחבר).

אספי סיפורי המעשיות קדומים הם אצל כל עמי התרבות. מהם סיפורים סיפורים לעצמם, ומהם סיפורים תוך סיפורים ועם סיפורים במסגרת המקיפה אותם. מפורסמים ביותר הם האספים "כלילה ודמנה", "משלי סנדבאר", "בן המלך והניזיר" וכדומה שמקורם הודו, ומהם ידועים גם תרגומים עבריים, החל במאה השלוש עשרה, וכן סיפורי "אלף לילה ולילה" שתורגמו לעברית רק בימינו (ילין, ריבלין). לסוג זה שייכים "מדרש עשרת הדברות", "משלים של שלמה המלך" וגם ספר "אלפא ביתא דבן סירא" על כל נוסחאותיו, אם כי בו יש גם יסודות עבריים קדומים. בהמשך הדורות נתחדשו סיפורי מעשיות, מהם אינם אלא עיבודים מן הקודמים ומהם חדשים ממש, מקוריים וגם כאלה שנוצרו בהשפעת החוץ. סיפורים אלה אנונימיים הם או מיוחסים למי שהוא ואינם שלו, ויש שהם נמסרים על ידי מספריהם בצורות שונות, כל אחד כפי כוח קליטתו, זכרונו וכשרונו לספר. לא תמיד נשארים הסיפורים הללו אנונימיים. לפרקים קם סופר גדול ובהשתמשו בהם הוא מעלה את ניצוצותיהם לדרגת ספרות בעלת שם.

איסוף סיפורים עבריים על ידי מאספים אנונימיים החל עוד בימי קדם. ידוע אוסף הסיפורים ממקורות שונים בשם "ספר המעשיות", שהוציא מ. גאסטר, לייפציג תרפ"ד. ואם כי נראה שכתב-היד שבו השתמש אינו מן המאה ה-12—13, כדברי גאסטר, הרי אין ספק שאינו מאוחר מן המאה ה-14—15. כן ידועים כתבי יד אחרים מסוג זה שנכתבו בזמנים שונים ונמצאים כיום בספריות העולם. בדפוס הופיעו סיפורים מסוג זה לראשונה בראשית המאה ה-16, מלבד אספי האגדות התלמודיות "הגדות התלמוד" (קושטא רע"א—1511) ו"עין יעקב" (שאלוניקי רע"ז—1517). "משלים של שלמה" נדפסו בקושטא, רע"ו—1516; "משלי סנדבאר", כנ"ל; "אלפא ביתא דבן סירא", קושטא רע"ט—1519; "חיבור המעשיות והמדרשות והגדות (משלים של עשרת הדברות)", ויני-ציה (שי"א—1551?). והם ושמותם זכו למהדורות רבות. ידועים אספים כאלה בכל הלשונות שיהודים דיברו בהן, רובם תורגמו מעברית לאותן לשונות, אבל יש שתורגמו מהן לעברית. אוסף סיפורים כזה, שנתחבר בערבית על ידי ר' נסים ב"ר יעקב מחותנו של ר' שמואל הנגיד, במאה ה-10—11 לספירה, תורגם לעברית בשתי מהדורות (קושטא רע"ט—1519 בשם "מעשיות שבתלמוד"; פירארה שי"ז—1557 בשם "חיבור יפה מה-ישועה"), ויצא בהרבה מהדורות. גם סמוך לימינו יצא לאור "ספר המעשיות", המלוקט על ידי אלעזר עראקי, כלכתא תר"ב, ועוד. ובשנת תרפ"ב מסר מרדכי בן-יחזקאל את ספרו "ספר המעשיות" לח. נ. ביאליק לשם הדפסתו בהוצאת "דביר", כאחד מספרי הכ"י נוס שתיכנן. וארבעה ספרים ממנו יצאו לאור בשנים תרפ"א—תרפ"ט. אז חשב בן-יחזקאל להכניס לספרו רק סיפורים מתוך ספרים, ובשערים נדפס: "מלוקט מספרים". ועל שיטתו באיסוף החומר ובהתקנתו לדפוס הוא אומר כך:

"כאשר ניגשתי לעבודתי זו, לאסוף ולסדר את סיפורי המעשיות המפורזים בספרות

העברית העתיקה, הרגשתי את כל החומר שבמעשה הזה: מצאתי לפני נפש חיה בגוף מרוסק אברים. המעשיות הן יפות, חיות כביום היוולדן, מושכות את הלב, אך הלשון היא, על פי הרוב, מסורסת ומשובשת... וכשבדקתי בדבר — מצאתי שתי דרכים, שהלכו בהן חכמים והסופרים ששקטו במקצוע זה לפני. הדרך הראשונה היא דרך החוקר המדעי... הדרך השנייה היא דרך היצירה החפשית, דרך הסופר והאמן... ושתי הדרכים האלה אינן מתאימות למטרה, לתת לקורא העברי שבדורנו את סיפור המעשה העברי כמו שהוא במקורו, מלבד ליקויי הלשון שנשתרבו בו. לא מספר הנני, גם לא חוקר מדעי אלא מסדר, המשתדל עד כמה שאפשר לי שלא לצאת מגדר זה. אין ברצוני להשתמש בחומר המעשה ליצירה חדשה, אולם אי אפשר לי גם כן להעתיק את נוסח הסיפור כמו שהוא עם שגיאותיו הגסות בלשון, שאינן מגוף המעשה... עבודתי זו רבת אחריות היא... יש בה מעין המשך של המספרים המסודרים הראשונים מתוך דעה ושיטה; כינוס שאין בדעתו לשנות אף קקוצו של יוד ולעשות מטעמים לפי צרכי הספרות וחוקיה, כי אם להקריב את סיפורי המעשיות בעין, כמו שהם נמצאים במקורות, אבל בסיפור יפה ובתיקוני לשון קלים" ("ספר המעשיות" א' עמ' ז-ח).

בינתיים עברו כמעט ארבעים שנה והמסדר נשאר נאמן לשיטתו גם במהדורה החדשה, שהתוספת שבה מרובה על המקור בהרבה עד שהיא עושה אותה ספר חדש: במהדורה הראשונה נכללו תשעים וחמישה סיפורים ובמהדורה החדשה שלושים וארבע. ושבועיים והסיפורים שנכללו במהדורה הראשונה נשארו כמו שהיו בלי שינוי כלשהו. רק בזה יש משום שינוי שהכניס הפעם לספר גם סיפורים מפי השמועה וגם הרחיב את המדור "מקורות והערות" במידה ניכרת. סידור הסיפורים הוא לפי מדורים שקבע המהדיר.

האידיאל של המסדר היה כאמור לספר באותה תמימות של מספר עממי, אבל הוא גם סופר בעל טעם ספרותי, ועם השתדלותו לתקן את ליקויי הלשון והסגנון נכנסו כמובן גם סממני ספרות. אבל אפשר לומר כי הצליח במעשהו במידת האפשר. וכאן כדאי להעיר, כי עבודת איסוף מעין זו נעשתה גם על ידי מיכה יוסף בן-גריון, ועל פי עדות בנו עמנואל, שהשלים את מפעלו בספר בן ששה כרכים בשם "ממקור ישראל", רצה גם הוא לקרוא את ספרו בשם "ספר המעשיות", אבל בן-גריון הכניס לספרו גם סיפורים מתוך ספרות המדרשים וכדומה, וכן מספרי שירה שונים, והשתמש בדרך כלל בנוסח אחד בלבד; וכיוון שענינו היה מלכתחילה מדעי ממילא גם ניסוחו הושפע מכך. וכדאי להראות דוגמה של סיפור לפי מקורו ולפי הצורה שנתן לו בן-יחזקאל. וכן סיפור בסגנונו של סופר גדול ובלשונו של מהדיר "ספר המעשיות", ובהו יובן כראוי פעלו של המהדיר:

„ספר המעשיות" ב' עמ' 26—27:

בימי הרב הגאון ר' יצחק לייב לנדוי היה בקראקא יהודי פשוט, שכל בני העיר הכירו אותו, וידעו ששמו לייבלי. מי הוא לייבלי זה? מה הם מעשיו? מהיכן הוא חי? לא ידע איש. פעם אחת בא ל"שוק העופות" לקנות תרנגולת לכבוד שבת קדש, וכאשר בא כבר לידו פשרה עם ה"גויה" בדבר המחיר, והיא רצתה למסור לו את התרנגולת, באה אשת ראש הקהל והוסיפה על הפקת, והמוכרת חזרה בה מדעתה, ונתנה את התרנגולת לאשת הני-ביר. ויחר לייבלי מאד וחמתו בערה בו, ויצעק צעקה גדולה ומרה, על אשר הסיגה אשת ראש הקהל את נבולו, וגזלה ממנו את התרנגולת. כראות אשת ראש הקהל את האיש ואת כעסו, נכהה מאד ואמרה לו: „אל תצעק ואל תרעיש עלי את העולם, לא ידעתי מאומה בשעה שדיברתי עם ה"גויה", ולא באתי להסיג נבולך. ואם חטאתי לך, הנני מוכנת ומזומנת לתת לך את התרנגולת, גם בלי תשלומין". אך לייבלי לא רצה אפילו לשמוע את

„פאר וכבוד" דף מז, ב:

בקראקא בימי הרב הגאון ר' יצחק לאנדויא זכר צדיק לחיי העולם היה איש פשוט אשר היה נקרא בשם לייבלי, לייבעלע. פעם אחת הלך לקנות עוף אחד על שבת קודש. וכאשר התפטר על המקח עם הערלית המוכרת באתה אשת הראש הקהל ונתנה יתרת בדמים, והערלית נתנה לה את העוף. ור' לייבעלע הנ"ל צעק בקול על אשת הראש הקהל הנ"ל, כי מדוע השיגה את גבולו בלקיחת העוף הלז. אשת הראש הקהל בקשה אותו, כי אל ירעיש כל כך וכי תתן לו את העוף, אפילו בלי תשלומין. אבל הוא לא רצה בכך, ורק אמר, כי יזמין אותה לדין תורה, וכן היה. ובא בטענתו מול הגאון הקדוש הנ"ל. אשת הראש הקהל בקשה לפניו, כי הלא תרצה לתקן את אשר עיוותה, אפילו בלי תשלומין,

דבריה, ואמר להזמין אותה לדין תורה. וכך היה. ליבלי הלך ובא אל הרב הנאון ר' יצחק ליב לנדוי, והזמין את אשת ראש הקהל לדין. מיד הלך השמש אל ראש הקהל והזמין את אשתו לדין תורה, והיא באה וישבה לפני השופטים. בראשונה עמד ליבלי והציע את טענותיו לפני הרב הנאון ובית דינו, ואחרי כן קמה האשה ממקומה ואמרה: „אמנם חטאתי ועויתי, אך רוצה אני לתקן את המעוות הזה. אתן לו את התרנגולת אפילו בלי תשלומיו, ותהא זאת כפרתי“. גם הרב הנאון התערב בדבר וביקש ממנו, שלא יעמיד דבריו על דין תורה, ויקבל את הפיוס מידה. אולם ליבלי עמד על דעתו ואמר: „יקוב הדין את ההר! לא על כבודי אני חס, כי אם על כבוד האמת והצדק; מי יודע כמה פעמים היא דרכה ברגל גאוה על ראשי עניים ואביונים...“

„ספר סופר וסיפור“ לשׁי. עגנון עמ' כ"ג—כ"ד:

בימיו של רב שרירא נאון היה אדם אחד מופלג בעשירות, והיה אצלו ספר תורה בכתב ידו של עזרא הסופר עליו השלום. ולעשיר זה היו שני בנים. כשנפטר מן העולם רצה כל אחד מהם לזכות בספר תורה זה. כשבא הדבר לפני חכמי הדין הכי ריעו שיניהו כנגד הספר כל כסף וזהב שהניח להם אביהם ויפילו ביניהם גורל. הטיילו גורל. זה שעלה ספר התורה בחלקו שמח שמחה גדולה והשני הצטער צער גדול, שכל כסף וזהב שהניח להם אביהם לא היה שווה בעיניו כנגד הספר כלום. היה שם באר תה העיר מומר אחד, והיה קשה בעיניו שמאכר אדם ממוז הרבה כל כך על ידי ספר אחד. מה עשה? עמד ומחק את העין שב„ועבדתם“ וכתב א' במקומה... כשקראו בו הציבור והגיעו לאותו פסוק ומצאו מה שמצאו נתחלחל כל הציבור וכמעט פרי חה נשמתם. וזה שזכה בספר התורה חלה מהמת צערו... בא אליו אביו בחלום ושח לו כל המאורע, ואמר לו שהפומר כבר קיבל עשו בבית דין של מעלה עין תחת עין. הוא ניקר עין בתורה לפיכך נקרו את עינו, ועין זו מוטלת מתחת לשולחן שארון הקודש עומד עליו... הלכו לבית המדרש ומצאו עין מתגלגלת תחת ארון הקודש. כיוון שראו כך עמדו והוציאו את ספר התורה. מצאו שם „ועבדתם את ה' אלוהיכם“ בעין ושמחו שמחה גדולה.

עליו ומספר לו את מעשה המומר להכעיס... ואמר אליו: „מחר תלך לבית הכנסת, ותחפש תחת השולחן, ותמצא שם עין אחת, והיא עינו הימנית של אותו רשע. כי בשעת מחיקה פקעה עינו ונפלה לארץ, ונתקיים בו הכתוב „עין תחת עין...“ וילכו לבית הכנסת וימצאו ככל אשר אמר לו אביו.

אבל האיש לייבעלע הנ"ל לא רצה לקבל פיוס, רק כי יקוב הדין את ההר, לענוש אותה על ככה, כי מי יודע כמה פעמים עשתה זאת ככה עם עניים ואביונים...“

„ספר המעשיות“ ב' עמ' 311:

בימי רב שרירא נאון, היה עשיר מופלג ולו ספר תורה עתיק, נחלת אבותיו, כתוב בידי עזרא הסופר. ולעשיר ההוא שני בנים יורשי ביתו, שחיו בשלום ובשלווה בחיי אביהם, ואהבו זה את זה אהבת נפש. לימים חלה אביהם והלך לעולמו; ואחר פטירתו פרצה מחלוקת גדולה בין הבנים, כי כל אחד רצה ליטול בחלקו את ספר התורה העתיק, ואמר, שהוא שווה בעיניו יותר מכל אוצרות הזהב והכסף שבעולם. ולא יכלו האחים לחלק ביניהם את נחלת אביהם. הריב והשנאה הלכו וגדלו ביניהם מיום ליום, ובאו בני אדם והציעו לפניהם להביא את טענותיהם לפני יודעי דת ודין, ויבואו אל רב שרירא נאון והציעו לפניו את דבר משפטם. הגאון שמע את טענותיו של כל אחד ואחד מהם, ומכיוון שלא מצא דרך לפשר ביניהם, הוציא פסק דין שה' חלוקה תהיה על פי הגורל... הטיילו גורל ביניהם... ואחד מהם זכה בספר התורה והשני בכל הרכוש הגדול... בעיר ההיא היה איש אחד כופר באלוהי ישראל, שאין לו חלק לעולם הבא. וכאשר ראה את מעשה היורש, שאבד הון רב, כדי לקבל את ספר התורה שהוא קדוש בעיני העם, חרה לו מאד וחמתו בערה בו, ויאמר בלבו: „אלך ואטיל פסול בספר תורה זה, ואז יראה בו קדושה כלל וערכו כשאר ספרי תורה... מה עשה? הלך ומחק את האות עי"ן אשר בתבית, ועבדתם את ה' אלוהיכם“ וכתב במקומה את האות אל"ף, ועל ידי זה פסל את ספר התורה בחירוף וגידוף כלפי שמיא... נודע הדבר, שבספר תורה יש טעות... שמע האח, שספר התורה נפל בגורלו, את הדבר הזה, והצטער צער רב, ומגודל הצער והיסורים חלה ונפל למשכב... ויבוא אליו אביו בחלום הלילה ויאמר אליו: בני, אל תצטער הרבה... ידי איש כופר עשו את הרעה הגדולה הזאת... ויחלום שנית, והנה אביו עומד

הפשטות עם הלשון המליצית והסגנון המונוטוני לאורך כל "ספר המעשיות" מכ־ בידים לפרקים את הקריאה השוטפת, אבל אין ספק כי בהם נמסרה צורת הסיפור המקור־ רית יותר מבכל נוסח אחר, והרי בכך רצה המהדיר. ניסוחים מתחדשים ומשתנים, אבל צורה מקורית וקרובה למקור נשארת.

והנה כמה הערות: השמות הלועזיים שב"מקורות והערות" נשתבשו הרבה, וב־ עיקר בתעתיקים העבריים (עי' גם ו', עמ' 437), וראוי לתקנם. "סיפורי קדושים" המצוטט הרבה מובא לפרקים בציון: "לייפציג? תרכ"ו" ולפרקים: "לייפציג? בשנת, קנו דברי צדיקים" (ג', עמ' 427—428). מהדורה אחת כאן, ויש לשער, שהספר נדפס בלבוב. במקום "חיים דאוב הנישברג" (ג', עמ' 430) צ"ל: חיים זאב הירשברג. ו"משה פאסטר" (ו', עמ' 437) הוא כמובן: משה גאסטר. ולא הבאתי אלא מעט מהרבה. חבל גם כן שברוב המקרים אין במקורות ציון מספרי העמודים, והרוצה לעיין מתקשה בכך.

כעת יצאו ששה כרכים עם מבוא משנת תרפ"ב בלי שום תוספת. מכאן שייצאו כרכים נוספים, שבוודאי יכילו גם מבוא מקיף ומפתחות הנחוצים מאוד לאוצר בלום זה, השווה לכל נפש, ורבים יקראו בו וייהנו. ואם יהיה זה קורפוס של האגדה היהודית שלאחרי התלמודים והמדרשים יברכוהו טובים, קוראים וחוקרים גם יחד.